

Descartes a Pascal – svár rozumu a srdce

Jan Novotný, Přírodovědecká fakulta MU v Brně

Na přelomu tisíciletí jsme měli sklon bilancovat. Pokud šlo o vědu, omezovali jsme se často na dvacáté století. Zvláště pochopitelné to bylo ve fyzice, kde se jeho začátek kryje se vznikem dvou klíčových teorií moderní fyziky – kvantové teorie a teorie relativity. Takové omezení je však nespravedlivé k našim předchůdcům, na jejichž ramenou podle krásného Newtonova vyjádření stojíme. Cestu k moderní vědě otevřelo zejména 17. století – geniální století, jak je nazval filosof a matematik Alfred North Whitehead. Ve své knize *Věda v moderním světě* dokládá jeho výjimečnost seznamem dvanácti géniů, mezi nimiž nacházíme dva Francouze. Jsou to René Descartes (1596-1650) a Blaise Pascal (1623-1662).

Oba upoutají v dalším naši pozornost jako lidé, kteří nejenom že dosáhli vrcholu vědění své doby, ale dotkli se také nejzazší otázky – existuje za a nad tímto světem, který poznáváme svými smysly a zákony jehož běhu postupně nacházíme, Bůh? Jak se to můžeme dovědět a jak se o tom můžeme ujistit? Descartes a Pascal, lidé podobní si svým nesmírným talentem, zájmem o přírodní vědy a o jejich vztah k filosofii, k této otázce přistupovali z podstatně odlišných stran a přímo tak vybízejí k paralelnímu výkladu, který si povšimne obdobných i protichůdných motivů v jejich životě a díle. (Poznamenejme, že taková polarita velkých současníků není ve francouzské kultuře ojedinělá – jako její příklady můžeme uvést filosofy Voltaira a Rousseaua, spisovatele Balzaca a Huga, nebo Sartra a Camuse, kteří byli spisovateli i filosofy.) Naše hlavní pozornost bude obrácena k teologickým názorům Descarta a Pascala, jak se projevují v jejich stěžejních dílech – v Descartových *Meditacích* a Pascalových *Myšlenkách* – všimneme si však předtím vědeckých výkonů, životů a osudových zlomů, které je provázely.

Dílo

a) Fyzika

Descartův přínos fyzice se soustřeďuje na oblast optiky a meteorologie, jež jsou v jeho práci těsně spojeny. Byl jedním z objevitelů zákona lomu světla a na jeho základě vypracoval teorii duhy, která správně vysvětlovala vznik hlavního i vedlejšího oblouku (nikoliv však ještě barvy duhy). Zabýval se též principy mechaniky, zejména srážkami. Vývoj a chod vesmíru (fakticky Sluneční soustavy) vysvětloval vířivými pohyby světového éteru.

Pascal se intenzivně zabýval fyzikou jen poměrně krátkou dobu. Výsledkem bylo v podstatě dovršené poznání statiky kapalin a plynů. Studium vyvrcholilo experimentem, který někteří hodnotí jako první případ, kdy pokus byl naplánován za účelem ověření teorie. Uskutečnil jej Pascalův švagr se skupinou měšťanů výstupem na horu v okolí Pascalova rodného Clermontu, během něhož sledovali změnu výšky rtuťového sloupce v důsledku klesajícího tlaku vzduchu.

S problémem tlaku v tekutinách souvisí jediná osobní setkání Pascala a Descarta, která se odehrála 23. a 24. září 1647 během Descartova pobytu v Paříži. První návštěva byla nepříznivě ovlivněna hádkou mezi Descartem a přítomným Pascalovým přítelem, druhá Pascalovým onemocněním. Přesto se zdá, že došlo k zajímavé výměně myšlenek. Důsledkem setkání bylo však nakonec rozladění. Descartes si připisoval zásluhu na pokusu prokazujícím pokles tlaku s výškou, který údajně poradil Pascalovi provést, aniž se o tom Pascal později zmínil. Tento spor už dnes sotva někdo rozsoudí, úvahy nad ním jsou však zajímavé psychologicky. Těžko pochybovat o čestnosti obou učenců. Lze pochopit, že ve chvíli

rozhovoru si volně vyměňovali myšlenky a každý z nich si odnesl poněkud odlišný dojem o vlastním podílu. Oba byli žárliví na své vědecké zásluhy a ne vždy spravedliví k zásluhám jiných, což se projevilo též v dalších případech. Zvláště u Pascala je pozoruhodné, jak tato žárlivost přetrvávala i v době, kdy vědecké bádání v podstatě zavrhl jako světskou marnost.

b) matematika

Hlavní Descartovou zásluhou v oblasti matematiky je položení základů analytické geometrie. Ukázal, jak vyjadřovat geometrické vztahy algebraickými rovnicemi, a spojil tak vlastně dvě do té doby samostatné oblasti matematiky – počítání a geometrii. Zasloužil se o prohloubení pojmu proměnné a funkce a o zdokonalení matematické notace. Dnes se nám zdá, že neznámá v rovnici je jaksi samozřejmě x ; i to je Descartovo dědictví.

Také Pascalovo matematické dílo začíná geometrií. V mládí ji obohatil poznatky o kuželosečkách, které vzbudily obdiv současníků. Na sklonku života přerušil nakrátko své náboženské a morální úvahy, aby formuloval úlohy o cykloidě, které byly rozeslány nejlepším matematikům té doby jako výzva k soutěži – jejím suverénním vítězem se stal ovšem on sám. Jeho řešení obsahují důležité prvky infinitesimálního počtu, na něž později navázal Leibniz. Průkopnické je Pascalovo dílo v oblasti teorie pravděpodobnosti. Každý středoškolák by měl znát Pascalův aritmetický trojúhelník sestavený z kombinačních čísel.

Znalci spatřují v Descartovi a Pascalovi výrazné představitele dvou protichůdných typů matematiků. Jedni jako Descartes tíhnou k logice a formalismu, jehož dovedou mistrovsky využívat, druzí jako Pascal se opírají o intuici, myslí v názorných obrazech a barvitěji se vyjadřují slovy. Descartes svými metodami zpravidla dosahoval větší obecnosti, Pascal větší hloubky. Pascalova nechuť k formálnímu aparátu patrně způsobila, že své předtuchy infinitesimálního počtu nemohl dále rozpracovat a že objev binomického vzorce těsně spojeného se svým trojúhelníkem přenechal Newtonovi.

Čtenář možná zná půvabné algebraické křivky Descartův list a Pascalovy závitnice, mezi něž náleží i kardioida – česky srdcovka. V druhém případě však jméno nepřísluší "našemu" Pascalovi, nýbrž jeho otci Étiennovi, který byl nejen právníkem, ale vyznal se též v matematice.

c) stroje a mysl

Ve snaze usnadnit svému otci administrativní práci začal se Pascal zabývat konstrukcí aritmetického stroje. Dotáhl své úsilí, jak bychom dnes řekli, až na úroveň sériové výroby (i když tato výroba byla příliš pracná a drahá, než aby se vyplatila, a stroj se stal spíše hračkou velmožů než pomůckou počtářů). V této souvislosti si Pascal položil otázku, která nám nedá spát dodnes. Může dokonalý stroj nahradit všechny lidské dovednosti? Je lidská mysl něco víc než funkce dokonalého stroje – lidského mozku? Podle Pascala (*Myšlenky*):

Aritmetický přístroj dává výsledky, které se blíží myšlení víc než všechno, co dělají živočichové; ale nedělá nic, abychom mohli říci, že má vůli jako živočichové.

Obdobnou otázku si položil Descartes ve své *Rozpravě o metodě*, veden k tomu svým zájmem o fyziologii (konal dokonce pitvy):

Kdyby existovaly takové stroje, jež by měly orgány a vnější vzhled opice nebo jiného nerozumného zvířete, neměli bychom důvodu uznati, že by nebyly stejné přirozenosti jako tato zvířata: kdežto kdyby existovaly stroje, podobající se našim tělům a napodobující do té míry

naše úkony, pokud by to mravně bylo možné, měli bychom vždy dva velice jisté důvody, abychom seznali, že nejsou proto ještě nikterak pravými lidmi.

Těmito důvody jsou podle Descarta lidská schopnost užívat jazyka a univerzální povaha lidského rozumu.

I když Descartes a Pascal dospívají k podobnému závěru, jejich důvody jsou velmi rozdílné. Proto se také liší tím, kam kladou hranici světa mechanismů. Descartes do něho zahrnuje i živočichy, Pascal nikoliv.

d) filosofie

Descartovo filosofické dílo má dva vrcholy: *Rozpravu o metodě* a *Úvahy o první filosofii* – stručněji nazývané *Meditace*. Francouzsky psaná *Rozprava* je úvodem do metodiky přírodních věd a tvořila původně celek s knihami o optice, meteorologii a geometrii. Je tedy v podstatě věnována problému, jak dospívat k vědě. *Meditace*, jež autor napsal latinsky, aby tak zdůraznil, že se obrací jen k úzkému okruhu bliženců schopných mu porozumět, si kladou otázku, zda a nakolik je vůbec nějaké vědění možné a zaručené.

Pomineme-li několik traktátů s teologickou tematikou, tvoří Pascalův filosofický odkaz *Myšlenky*, nalezené v jeho pozůstalosti v podobě neuspořádaných kratších esejů, úvah, aforismů, ba někdy i nedokončených vět.

Jak se obě stěžejní díla liší, naznačují už jejich plné tituly. Descartes nazval své dílo:

Meditationes de prima philosophia in qua de Dei existentia et animae humanae a corpore distinctio demonstratur. (Úvahy o první filosofii, v níž se ukazuje existence Boha a rozdíl mezi lidskou duší a tělem.)

Již název naznačuje logickou povahu argumentace, která si žádá být sledována od prvního do posledního slova. První vydavatelé nazvali Pascalovo dílo:

Pensées de M. Pascal sur la religion et sur quelques autres sujets. (Myšlenky pana Pascala o náboženství a o některých jiných věcech.)

Již okolnostmi vzniku *Myšlenek* je dáno, že nemají žádné závazné pořadí a je možno je rozličně seskupovat a vybírat z nich podle toho, jak na ně pohlíží vydavatel. Podobně je můžeme nahodile a na přeskáčku otvírat a číst, abychom v nich – mluvím pochopitelně ze své zkušenosti – stále nacházeli něco netušeného.

Pro Descarta byla filosofie organickou součástí a přirozeným vyvrcholením jeho díla, jak to zaznívá z úvodních vět první meditace:

Pozoroval jsem již před několika lety, kolik nesprávných domněnek jsem v mládí pokládal za pravdu a jak pochybnou cenu má to, co jsem později vystavěl na těchto základech. Poznal jsem, že tedy musím jednou v životě všechny své názory úplně zavrhnout a pak znovu začít od základů, chci-li ve vědách stanovit něco pevného a trvalého. Avšak práce s tím spojená se mi zdála obrovská, a proto jsem čekal na věk, který by byl tak zralý, že by po něm již nebylo věku vhodnějšího pro vědecké studium.

Zcela jinak se stavěl k filosofii Pascal. I když se v jeho filosofických úvahách neustále projevuje zkušenost a logika velkého matematika a přírodovědce, je filosof k exaktnímu vědci v ostré opozici:

Dlouho jsem se zabýval studiem abstraktních věd; odradilo mne od nich, že je tak málo lidí, s nimiž se lze o nich dohovorit. Když jsem se pustil do studia člověka, poznal jsem, že se abstraktní vědy pro člověka nehodí a že tím, jak jsem se do nich zhloubal, jsem zbloudil od svého určení víc než ostatní, kteří je neznají.

Nebyl by to však Pascal, aby neuzavřel citovanou úvahu pochybností o vlastních pochybnostech:

Není tomu však tak, že ani v tomhle ještě není to vědění, jehož má člověk nabyt, a má-li být šťastný, že je pro něj líp, když se nezná?

Život

Pascalovo i Descartovo dětství je poznamenáno časným úmrtím matky. Zatímco Descartův otec se brzy znovu oženil a výchovu syna přenechal elitní jezuitské koleji, Pascalův otec se plně věnoval rodině a lze říci, že Blaise byl jeho žákem. Celý život přetrval Pascalův hluboký vztah k sestrám – Gilbertě, která ve svých vzpomínkách zachovala řadu detailů jeho života, a zvláště k Jacquelině, která s ním sdílela jeho náboženské zanícení. Díky Gilbertě víme o mimořádných projevech Blaisových schopností od útlého věku – ačkoliv otec zamýšlel odložit jeho matematické vzdělávání na pozdější dobu, odvodil si již v jedenácti letech samostatně a ve vlastní osobité terminologii základní geometrické poučky. Jako šestnáctiletý se mohl pochlubit první "odbornou publikací".

U Descartových i Pascalových životopisců se setkáme s výrazem "světský život". U Descarta tak nazývají období po absolvování koleje, kdy se oddával v Paříži různým zábavám, zároveň se však seznamoval s předními matematiky, a někdy i léta vojenské služby, kterou opustil roku 1621. Tradovalo se, že se během ní zúčastnil bitvy na Bílé hoře. Moderní bádání to nepotvrzuje, nicméně tato pověst byla prospěšná české literatuře, když dala Zikmundu Wintrovi inspiraci k vylíčení Descartovy návštěvy u mistra Kampana. V Praze drancované vojsky vítěze se Wintrův Descartes projevuje jako muž šlechtyný, ale také obezřetný. Po cestách po Evropě a kratším pobytu v Paříži zakotvil Descartes od roku 1629 téměř na celý zbytek života v Holandsku.

U Pascala znamená světský život jednak intenzivní účast na činnosti vědecké komunity, jednak přátelství s jeho vrstevníky aristokraty. Tomuto přátelství vděčíme za Pascalův zájem o hazardní hry, který ho vedl k objevům v oblasti teorie pravděpodobnosti. Pascal strávil většinu života v Paříži a nikdy neopustil Francii.

Jak je patrné u geniů časté, žádnému z obou mužů nebyl dopřán šťastný rodinný život. Descartes žil nějakou dobu v utajovaném nemanželském svazku, jeho jediná dcera brzy zemřela. Pozdější přátelství s dcerou "zimního krále" Fridricha Falckého princeznou Alžbětou se realizovalo hlavně v korespondenci.

Pascalovi je pro svou literární dokonalost připisováno dílko *Úvahy o milostné vášni*. Pomýšlel-li někdy na sňatek, nelze z kusých svědectví zjistit. V Descartově i Pascalově životopise se vyskytuje jedna z nejpozoruhodnějších žen té doby, švédská královna Kristina, milovnice a podporovatelka vědy a filosofie. Pro Descarta to byla žena vskutku osudová. Na její pozvání odejel do Švédska, kde na něho čekala smrt. Byla z ní později obviňována královna, která nutila filosofa, aby ji časně ráno vyučoval v dosud nevytopené komnatě. Nedávno objevený lékařský popis však napovídá, že se Descartes stal obětí nepřízně dvořanů a byl otráven. Brzy po jeho smrti dostala královna dar od Pascala – jeho aritmetický stroj s uctivým a zároveň hrdým dopisem, v němž mluví o dvou říších: říši světské moci a říši rozumu, a prohlašuje se za obyvatele druhé z nich, jejíž občanství sdílí s královnou.

Oba učenci jsou múzickými bytostmi – Pascal je daleko nejlepším francouzským spisovatelem své doby, Descartes začíná svou vědeckou práci pojednáním o hudební harmonii.

V kterémkoliv vylíčení působí Descartův a Pascalův život velmi rozdílným dojmem. Po dobrodružném mládí se Descartes stává usedlým člověkem, který pravidelnými návyky čelí chatrnosti zdraví a systematicky buduje své dílo. V Pascalově životě jsou období horečné aktivity končící naprostým vyčerpáním a přechodem ke zcela odlišnému tématu. Jeho činnosti působí až cimrmanovsky, fakticky je však schopen jednat neobyčejně účelně, dovede vydělat peníze a hospodařit s nimi, i když je používá ve prospěch potřebným. Je vynálezcem trakaře a speciálního druhu saní, promýšlí zavedení veřejné dopravy v Paříži. V době sporu s jezuitu organizuje tajný tisk a šíření svých dopisů důmyslným způsobem, který dovoluje označit ho za praotce samizdatu. Pro utajení své identity si pohrává s přesmyčkami.

Oba mužové jsou si vědomi své osamělosti. Prožívají ji však různě, jak nejlépe dosvědčí citáty. Descartes píše v *Meditacích*:

Je tedy v pořádku, že jsem dnes svou mysl zbavil všech starostí a opatřil si v ústraní úplný klid. Odcházím do samoty a budu mít konečně dost času, abych se mohl vážně a svobodně věnovat všeobecnému vyvracení svých starých domněnek.

A Pascal vrhá jezuitům do tváře slova:

Od světa nic nečekám a ničeho se nebojím. ... Nepotřebuji žádné bohatství, žádnou moc. ... Můžete zavřít Port Royal, ale ne mne. Můžete vyhodit lidi ze Sorbonny, ale mne z mého domu nevyhodíte. Můžete užít násilí proti kněžím a doktorům bohosloví, ale ne proti mně, protože já nemám žádné hodnosti, jsem člověk svobodný, bez povinností, bez závazků, bez vazeb, bez vztahů, bez povolání...

Descartes budí dodnes nadšený souhlas či odpor svým dílem, v němž je spatřován klíč ke dnes tak problematické vládě člověka nad přírodou. Jeho lidská tvář zůstává za tímto dílem skryta. Vztah obdivovatelů i odpůrců k Pascalovi je mnohem osobnější. V jeho životopise od Tarasova jsou citována slova neznámého autora:

Na světě je mnoho lidí, kteří milují Pascala. Kdo však miluje Descarta? A kdo miluje Kanta?

Naproti tomu Anatole France napsal:

Obdivujeme se Pascalovi, ale nemilujeme ho.

Obrácení

Zajímají mě odedávna svědectví o konverzích – náhlých a radikálních obrazech v lidských životech, které jsou vyvolány vnitřními důvody, jakýmsi "oslovením". Znáám lidi, které takové oslovení potkalo; tomu, kdo jako já své názory pod tlakem okolností jen zvolna a spojitě měnil, je patrně jejich zkušenost těžko sdělitelná. Takovou zkušenost patrně prožili Descartes i Pascal.

U Descarta se tak stalo 10. prosince 1619 během pobytu u vojska poblíž Ulmu. I když se jeho zápisky nedochovaly v originále, zdá se, že jejich obsah je věrohodně znám. Descartes si poznamenal obsah tří snů, které se mu zdály v po sobě následujících nocích. V prvním ho modlitba k Bohorodičce zachránila před zlým duchem, v druhém viděl oheň na nebi a ve třetím slovník a knihu básní, po jejímž otevření našel názvy prvních dvou: *Quod vita*

sectabor iter (Kterou cestou se dát) a *Est et non* (Ano i ne). Descartes si vyložil sny jako výzvu, aby se bez obav dal cestou, ke které tíhl, ale na niž se zdráhal vkročit, protože se obával, že by se tím dopustil svatokrádeže. Od této chvíle se cítil povolán zasvětit svůj život problému možnosti pravého poznání. Svou vděčnost vyjádřil později poutí do místa mariánského kultu, italské Lorety.

Pascalovi životopisci mluví o dvou obráceních. První se odehrálo roku 1646, kdy jeho otce léčili dva lékaři, kteří byli jansenisty – stoupenci holandského teologa Cornelia Jansenia. Jansenius spatřoval podmínku obrození církve v návratu k učení svatého Augustina, jenž zdůrazňoval, že člověk nemůže dojít spásy vlastním přičiněním, ale jen s pomocí boží milosti. Jansenisté se nehodlali rozejít s katolickou církví, ale stáli na jejím krajním křídle. Jejich výklady byly semeny, jež u Blaise Pascala a jeho sestry padla na úrodnou půdu. Oba se sblížili s pařížským klášteřem Port Royal, který byl centrem francouzských jansenistů a věnoval se charitativní a pedagogické činnosti. Pascalův vztah k Port Royalu nebyl však nikdy zcela bezkonfliktní; snažil se zabránit vstupu své sestry do kláštera, a i když v něm často pobýval, zachoval si nezávislost na něm a v závěru života se dostával do sporů s jeho představiteli, které mohly způsobit, že se v posledním roce života přestal podílet na teologických sporech. (Dá se to ovšem vysvětlovat i zhoršením jeho zdraví.)

I po prvním obrácení byl Pascal ještě strhován světským životem. Jeho druhé obrácení bývá někdy spojováno s příhodou na pařížském mostě Ney, kde kočár, v němž Pascal jel, se v poslední chvíli zachránil před pádem do řeky. Protože však o této příhodě nejsou svědectví Pascalových současníků, jde pravděpodobně o legendu, která má Pascalův obrat připisat vnějšímu faktoru a učinit jej tak pochopitelnějším. Autentické svědectví o svém obratu podal sám Pascal v textu, který byl po jeho smrti nalezen zašitý v kazajce, již nosil, a to ve dvou podobách: jako bezprostřední záznam a jako pečlivý přepis tohoto záznamu na pergamen. Mluví se o *Pascalově memoriálu*.

Pascal datuje svůj prožitek na 23. 11. 1654 mezi 22.30 a 0.30 hodin. Text nepopisuje podobu oslovení, ale sděluje jeho smysl. Je uvozen slovem *oheň* (vzpomeňme na Descartův druhý sen) a vyjadřuje definitivní příklon k tomu, jenž je *Bůh Abrahama, Izáka a Jákoba, nikoliv filosofů a učenců ... Bůh Ježíše Krista*. Jeho přijetí přináší nejvyšší uspokojení. Třikrát za sebou opakuje Pascal ve svém zápise slovo *radost*.

Memoriál, sám tajemný, objasňuje cosi z následujícího Pascalova života. Stojí v pozadí jeho *Myšlenek*, umožňuje pochopit nesmírnou trpělivost a sílu, s níž Pascal snášel strašnou nemoc (patrně rakovinu dovršenou metastázami v mozku). Kritici Pascalova obratu se jej někdy snažili připisat duševní poruše. O Pascalově plné přičetnosti však svědčí již pozornost, kterou věnoval přepisu svého záznamu. Projevuje se také ve vši další jeho činnosti. *Myšlenky* jsou vším jiným, než náboženským blouzněním; *dvojí propast*, o níž v nich Pascal mluví, není vizí chorého mozku, ale horizontem, k němuž dospívá lidský rozum. Uvolněný, humor a ironii nepostrádající sloh *Myšlenek* neprozrazuje ani to, že je zaznamenával člověk zápasící se smrtelnou a trýznivou chorobou.

Neujde nám určitý rozdíl mezi Pascalovým a Descartovým obratem. U Pascala jde o skutečný zlom, příklon k jiným hodnotám, změnu životní osnovy. U Descarta je to spíše přijetí poslání, rozhodné vykročení na cestu.

Konflikty

Vnitřně opravdoví a tvůrčí lidé pravidelně narážejí na odpor a nedůvěru těch, kdo sice sdílejí jejich víru, ale cítí se povolání střežit její institucionalizovanou podobu. Tak tomu bylo i v případě Descarta a Pascala. Jejich problémy byly o to těžší, že žili v době, kterou běžný člověk zná z romantického příběhu *Tří mušketýrů*, ale jež byla dobou náboženských válek,

střetávání různých fanatismů, obludných pověr sdílených i vzdělanci a představiteli státu a církve a surových justičních zvyklostí.

Descartes, který preferoval možnost pokojného pokračování své práce, si proto zvolil "poloazyl" v Holandsku, z něhož jen zřídka navštěvoval Paříž. Není patrně náhodou, že v této zemi mohl přežívat jeden z prvních hlasatelů myšlenky otevřené společnosti Benedikt Spinoza a že se tam uchýlil i jediný Čech, kterého bychom mohli důstojně připojit k Whiteheadovu seznamu géniů 17. století – Jan Ámos Komenský. (Stojí za zmínku, že Descartes a Komenský se setkali a že setkání patrně zanechalo v Komenském příznivý dojem, když Descartes ocenil rozlet jeho pansofických snah. S dílem Komenského se nepochybně setkal i Pascal, protože z něho bohatě čerpala pedagogika Port Royalu.)

Descartes prý často opakoval Ovidiova slova: *Bene qui latuit, bene vixit* (Dobře žil, kdo se ukryl). V tomto duchu se snažil konfliktům vyhnout. Příznačná jsou slova z jeho dopisu Marinu Mersennovi (organizátoru vědeckého života, do jehož kruhu patřil i Pascal), reagujícího na odsouzení Galileiho:

Šokovalo mne to tak, že jsem se téměř rozhodl všechny své papíry spálit; nedokázal jsem si představit, že on, Ital, který měl sympatie samotného papeže, mohl být odsouzen bezpochyby za to, že chtěl dokázat pohyb Země. ... Učení o pohybu Země je tak úzce spojeno se všemi částmi mého traktátu, že pokud ho vynechám, tak vše ostatní se nehodí k ničemu ... raději ho zničím, než abych ho vydal s mezerami.

Srovnejme Pascalovu reakci v 18. listu jezuitům:

Zbytečně jste si v Římě vydobyli dekret o odsouzení Galileova názoru na pohyb Země. Tím se nedokážete, že stojí na místě; pokud budou pozorování neustále dokazovat, že se točí, pak jí v tom všichni lidé na světě nedokážou zabránit a budou se točit spolu s ní.

Podstatu výroku připisovaného Galileimu tedy vyslovil Pascal. Descartes se i přes svou obezřetnost nevyhnul nebezpečným útokům, jejichž hrot se mu však vždy s pomocí vlivných příznivců podařilo zlomit.

Pascalovy konflikty podnícené vírou začínají zářející epizodou. V době, kdy se za svého pobytu v Rouenu seznámil s jansenisty, navštívil toto město výmluvný bohoslovec Jacques Forton, který se snažil racionalizovat teologii (jeho úsilí na tomto poli bývá srovnáváno s Descartovými snahami na poli filosofie). Pascalovi přátelé shledali Fortonovo učení heretickým a k témuž názoru dospěl Pascal, když jej na ně upozornili. Společně s přáteli se snažil Fortonovi jeho bludy rozmluvit a když se jim to nepodařilo, obrátili se na církevní autority. Když neuspěli u nižší instance, neváhali "hnát to výš". Forton byl nakonec nucen (údajně upřímně a beze zloby) své bludy odvolat. Příběh mi připomněl Solženicynovu povídku *Příběh na stanici Krečetovka*, kde osobně čestný velitel stanice oddaný komunistickým idejím udává orgánům (a tím patrně posílá posílá na smrt) zbloudilého vojáka, který je mu podezřelý tím, že nezná město Stalingrad. Nemyslím, že je to násilná asociace. Upozorňuje na problém spojování víry s mocí, které jako by víra zavazovala sloužit.

O epizodě víme díky Gilbertě, která v ní zřejmě viděla doklad opravdovosti svého bratra, jenž se nemohl smířit s tím, aby byly duše jeho bližních sváděny do pekel. Je třeba zdůraznit, že Pascal na rozdíl od udavačů našeho věku jednal otevřeně a Fortona předem varoval. Někteří autoři také uvádějí, že ideový spor s Fortonem byl již předzvěstí sporu s jezuitou, v němž se Pascal postavil moci na odpor. Přesto máme pocit, že i v tomto případě měl vystoupit jako "nezávislý intelektuál" a vést při s Fortonem bez pomoci církevních autorit. Nepřenášíme tím však do minulosti nároky, které jí byly zcela vzdáleny?

Pascalův spor s jezuitou začíná snahou obhájit proti nim své přátele z Port Royalu, které jezuité považovali za nepřijemnou konkurenci. Pascal se stylizuje do postavy Louise de Montalte (tedy Ludvíka z hory, což odkazuje na slavný experiment), teologicky nevzdělaného, ale bystrého a zvědavého muže, který se snaží rozhovory s účastníky sporu dobrat se jeho podstaty a informuje o tom svého přítele na venkově. *Listy venkovanovi o disputacích na Sorbonně a jiných zajímavostech* se však postupně obrací proti jezuitské kasuistice, která se snaží přizpůsobit požadavky mravnosti skutečné tvářnosti života, v němž by jejich nezáludné dodržování bylo pro naivního poctivce zhoubné. Dopisy se postupně obrací přímo na jezuitu a jsou proto zkráceně zvány *Listy jezuitům*.

Kasuistika dráždí Pascala jak morálně tak intelektuálně – veliký logik snadno prohlédá, na jaké sofistice je založena. *Aby nemusel strávit život četbou špatných knih*, užívá služeb svých přátel, kteří mu vyhledávají terče pro útoky. Jeho polemika je vzorem intelektuální čestnosti, který by stál za připomenutí i dnešním publicistům – Pascal se vždy seznamuje s celým kontextem citátu a nikdy se nesnižuje k osobním útokům. Dopad *Listů* byl drtivý; jak Pascal nechává v jednom z nich odpovídat "adresáta":

Všichni je čtou, všichni jim rozumějí, všichni jim věří. Necení si jich jen teologové; působí potěšení i světským lidem a rozumějí jim dokonce i ženy.

Avšak jaký paradox! Pascal chtěl svými *Listy* obhájit čistotu víry. V pozdějších staletích však o ně patrně jeví největší zájem volnomyšlenkáři a ateisté, v jejichž očích se Pascal stal ničitelem církevních dogmat a bojovníkem za svobodu slova.

Paradoxní mi připadá i osud příběhu, který se v té době odehrál v Port Royalu a dočasně mu pomohl v boji s jezuitou. Stal se zázrak, zdokumentovaný tak dobře, že důvod k podezření neshledal později ani veliký skeptik David Hume: dívka, Pascalova neteř se po dotyku relikvie (trnu z Kristovy koruny) vyléčila z nádoru, který se z koutku oka rozšiřoval na celou polovinu tváře. Naše doba nabízí vědecké vysvětlení: trn byl zmagnetován a vytáhl z oka kovovou pilinku, která byla neodhalenou příčinou nemoci. Připomíná mi to větu, jíž Věra Linhartová uzavírá povídku *Pokoj: Kdo však tvrdí, že objevením příčiny znamená přestává být znamením?* Ohlas události nalézáme v Pascalově uvažování o zázracích na stránkách *Myšlenek*.

Sklonek Pascalova života je poznamenán novými útoky na Port Royal. Jeho lidé jsou nuceni k podpisu formuláře označujícího Janseniovy teze za bludné. Prožívají konflikt, který dobře zná má generace: sklonit se před mocí a zachovat si možnost pokračovat ve svém užitečném díle anebo ve jménu věrnosti ideálu toto dílo obětovat? V tomto případě je konflikt ještě komplikován závazkem loajality ke své církvi. V Port Royalu probíhají spory – přímé odmítnutí se zdá nemožné, někteří včetně Pascala však doporučují připojit k podpisu výhrady. Jacqueline nakonec podepíše, ale utrpení s vynuceným podpisem spojené ji připraví o život.

Descartes, Pascal a Bůh

Paralelní nastínění Pascalových a Descartových osudů nám snad pomůže v tom, co mělo být hlavním cílem našeho zamyšlení – v porovnání jejich "poměru k Bohu". Protože ovšem nemůžeme pojednat o celých *Meditacích* a *Myšlenkách*, opřeme se o dva citáty. Jak píše Descartes:

Je však do mé mysli vryta stará domněnka, že je Bůh, který je všemohoucí a od něhož jsem stvořen takový, jaký jsem. Ten však možná způsobil, že vůbec neexistuje země, nebe, rozlehlé

věci, tvar, velikost, místo, a že přece přesto se mi toto všechno jeví tak, jak to vidím. Odkud vím, že tomu tak není?

V čemsi podobný motiv je u Pascala:

Podle všeho se zdá, že Bůh, který chtěl učinit svízelnost našeho bytí nesrozumitelnou nám samým, skryl její uzel tak vysoko, nebo lépe řečeno tak nízko, abychom byli naprosto neschopni k němu dospět. Proto se nemůžeme pravdivě poznat pyšnými rozmachy svého rozumu, ale jen prostou poslušností rozumu.

Zjevná podobnost je v tom, že v obou případech Bůh "klame". U Descarta se to však pouze dočasně připouští v zájmu argumentace, která ukazuje, že i v takovém případě existuje nezpochybnitelná jistota: *Cogito ergo sum*. Most od této jistoty k věrohodnosti našeho smyslového i vědeckého poznávání světa vytváří existence Boha, k jehož podstatě patří, že nás nechce klamat. Pro její důkaz přejímá Descartes myšlenku Anselmova ontologického důkazu Boží existence: Bůh existuje už proto, že lidské myšlení je schopno ideu Boha, zahrnující všechny dokonalosti včetně existence, pochopit. Všechny formulace ontologického důkazu však jako by byly zahaleny nerozptýlitelnou mlhou – a přece se jím zabývali další a další myslitelé až po matematický zápis Kurta Gödela, který vychází vstříc Leibnizově připomínce, že je ještě třeba dokázat možnost existence Boha.

Tyto starosti jsou Pascalovi zcela cizí. Nepochybuje o existenci okolního světa a o možnostech jeho pravdivého poznávání a nemá zájem o dokazování Boha filosofů a učenců. Ptá se, jaký má tento svět smysl a jaký má na něm člověk úkol. Připouští, že v tom, jak nám Bůh odpověď na tuto otázku ukryl a znemožnil na ni odpovědět na základě pozorování světa a logického usuzování o něm, je záměr. Tím je dán jeho odlišný postoj k přírodě – Descartes píše o jevech a mechanismech přírody se zjevným potěšením, protože v jejich poznávání vidí způsob, jak se přiblížit poznání Boha:

A ovšem není pochyby, že vše, čemu mne učí příroda, má do sebe něco pravdy. Přírodou totiž, vezmeme-li to obecně, nerozumím nyní nic jiného než buď samého Boha, nebo řád stvořených věcí, zřízený Bohem ...

Pro Pascala je příroda propastí a mlčením. Podle něho (k údivu čtenáře *Žalmů*):

Je pozoruhodné, že žádný kanonický autor se nikdy nedovolával přírody, aby dokázal Boha. Všichni by nás o něm chtěli přesvědčit. David, Šalomoun atd. by nikdy neřekli: "není žádné prázdno, tedy je Bůh". Museli být osvícenější než ti nejosvícenější, kteří přišli po nich a vesměs se přírody dovolávali. To je velmi významné.

K Descartovu záměru vyjádřenému podtitulem *Meditací: Důvody dokazující boží existenci a rozdíl ducha a těla uspořádané geometrickou metodou* má Pascal komentář *Descartes bez užitku a bez záruky*. Jinde říká:

Nemohu odpustit Descartovi: v celé své filosofii by se nejraději obešel bez Boha; ale přece jen si nemohl pomoci a připsal mu ono cvrknutí, které uvedlo svět do pohybu; pak už nemá s Bohem co dělat.

Slovo "srdce" bychom u Descarta sotva našli v jiných než ve fyziologických souvislostech; tak v *Rozpravě o metodě*:

A aby bylo snáze rozuměno tomu, co o tom povím, chtěl bych, aby si ti, kteří nejsou zběhlí v anatomii, laskavě před čtením této části dali rozkrojiti srdce nějakého velkého zvířete, jež má plíce, neboť všechna je mají dosti podobné srdci lidskému ...

Pro Pascala je srdce jedinou nadějí na poznání Boha:

A proto ti, jimž Bůh dal zbožnost skrze cit v srdci, jsou vskutku šťastni a plným právem ubezpečeni, těm však, kdo víru nemají, můžeme ji dát jen cestou rozumu, dokud by jim ji Bůh nevložil do citu v srdci – jinak je víra jen lidská a pro spásu neužitečná.

Přesto nachází Pascal rozumový argument pro víru – byť existence Boha je nedokazatelná, výhra, kterou nám nabízí, je nekonečná a součin této výhry a její pravděpodobnosti (veličina nazvaná později *matematická naděje*) převáží nad obdobným součinem pro ty, kdo nevěří a otevírají si tím cestu ke konečnému světskému prospěchu. Vyplatí se na Boha si vsadit a žít jako křesťané zpočátku třeba i bez víry:

Učte se od těch, kdo byli kdysi spoutáni jako vy a nyní dávají v sázku vše, co jim patří. Ti lidé znají cestu, po které se chcete ubírat, a jsou uzdraveni z neduhu, z něhož se chcete uzdravit. Užijte způsob, jež zpočátku užívali oni: ve všem si počínali, jako by věřili, žehnali se svěcenou vodou, dávali sloužit mše apod. Přirozeně, i toto vás naučí věřit a otupí.

Poslední slovo lze přeložit i drsněji: *zpitomí*. Vzpomněl jsem si tu na výrok Pascalova krajana matematika Émila Borela:

Je-li stanoveno, že předpokládaná událost je ve skutečnosti nemožná, musíme považovat matematickou naději za nulovou, ať je nekonečnost zisku v případě výhry jakákoliv. V tom je příčina, že Pascalovy úvahy o sázce nepřesvědčily ani jednoho ateistu.

A přece myšlenka, že se máme prostě snažit žít, jako by Bůh byl, je možná jediným východiskem a nadějí.

Někdy je kladena na první pohled podivná otázka, zda Descartes a Pascal nebyli vlastně ateisty. I kdyby byli, nemohli by ve své době své skutečné smýšlení prozradit. U Descarta se zdá zřejmé, že Boha pro uskutečnění svého nejvyššího záměru potřeboval. Most od *já* ke světu by se bez něho zhroutil a tím by se rozpadlo jeho životní dílo. Paradoxně je to právě Pascal, o němž by bylo možno se domnívat, že Boha nenašel a proto se uchyluje k zoufalé sázce. Kdyby ovšem nebyl objeven *Memoriál* ...

Název našeho srovnání by mohl sugerovat představu, že v něm je Descartes tím, kdo ve vylíčeném sváru představuje "rozum", zatímco Pascal tím, kdo představuje "srdce". Pokud si to čtenář myslí, nepodal jsem svou věc dobře. Pěkně říká americký filosof Martin Gardner:

Oba muži byli velcí tvořiví matematikové a je něco čistším projevem rozumu než matematika? Co se týče zjevení, oba byli oddaní katolíci. Hlavní rozdíl: Descartes si myslel, že rozum by mohl bez pomoci dokázat takové věci, jako je existence Boha. Pascal, lepší myslitel, si byl jist, že to nejde.

Pokusím se dát závěru podobu paradoxu. Svár mezi srdcem a rozumem prostupuje myšlení Descarta i Pascala. Descartes spoléhá na rozum, ale jeho srdce si přeje, aby Bůh byl, protože na něm má spočinout jeho filosofie. Nechá tím oklamat svůj rozum a nepozoruje, že jeho důkaz není přesvědčivý. Pascal sází na srdce (které není pro něho ničím iracionálním, ale spíše jakýmsi širším kontextem rozumu zahrnujícím vůli, cit, intuici apod.). Jeho srdce si přeje, aby mohlo věřit na základě důkazu. Ale jeho rozum je natolik pronikavý, že se žádným takovým důkazem nedá oklamat.

Použitá literatura

- [1] Descartes, R.: Úvahy o první filosofii. Svoboda, Praha 1970. S předmluvou M. Sobotky.
- [2] Descartes, R.: Rozprava o metodě. Jan Laichter, Praha 1933. S doslovem J. Patočky.
- [3] Pascal, B.: Myšlenky. Jan Laichter, Praha 1937.
- [4] Pascal, B.: Myšlenky. Odeon, Praha 1973. S předmluvou J. Netopilíka.
- [5] Mácha, K.: Cartesius. Petrov, Brno 1991.
- [6] Bečvář, J.: René Descartes. Prometheus, Praha 1998.
- [7] Asmus, V. F.: Dekart. Gospolitizdat, Moskva 1956.
- [8] Horák, P. (ed.) Svět Blaise Pascala. Vyšehrad, Praha 1985.
- [9] Tarasov, B.: Paskal. Molodaja gvardija, Moskva 1979.
- [10] Kljaus, E. M., Pogrebysskij, I. B., Frankfurt, U. I.: Paskal. Nauka, Moskva 1971.
- [11] Sobotka, M.: Descartes aktuální. Filosofický časopis 48, 3, 2000, str. 357.
- [12] Sobotka, M.: Před 150 lety zemřel René Descartes. Literární noviny 11, 8, str. 10.
- [13] Borel, É.: Verоятnost' i dostovernost', Nauka, Moskva 1964.
- [14] Jurečka, R.: Pascalův argument sázky. Filosofický časopis 48, 4, 2000, str. 541.
- [15] Gardner, M.: The Night is Large. Penguin Books, London 1997.
- [16] Hart, M. H.: 100 nejvlivnějších osobností dějin. Knižní klub, Praha 1994.
- [17] Rádl, E.: Dějiny filosofie, díl II. Novověk. Jan Laichter, Praha 1933.
- [18] Weischedel, W.: Zadní schodiště filosofie. Votobia, Olomouc 1992.

Poznámka k literatuře: [1] - [4] jsou česká vydání základních zde diskutovaných děl Descarta a Pascala, [8] obsahuje Pascalovy teologické traktáty a některé z listů jezuitům. Zvláště pronikavý je hodnotící Patočkův doslov v [2]. Zajímavé je srovnat obraz Pascala, jak se vytvoří z výboru [4], s dojmem z kompletního vydání *Myšlenek* [3]. Přestože Žilinův překlad [4] je vynikající, i při nevelké znalosti francouzštiny je požitkem číst Pascala též v originále. Životopisné údaje jsem čerpal hlavně z [5] - [10]. U ruských biografii vnímavý čtenář postřehne, jak autoři užívali relativně nehlídaného prostoru k nenápadnému vyjádření se k vlastní době. Descartův sen je obsažen v [5] a [6], Pascalův *Memoriál* je v [9] a [10]; v [9] je i fotografie originálu. [11] a [12] hodnotí Descartovu filosofii a obsahují nově zjištěné informace o Descartově životě a smrti. [13] v kapitole *Poznámka o petersburské hře na kvit* a [14] analyzují Pascalův argument sázky. V [15] na str. 454 je srovnání Pascala s Descartem; v knize je též kapitola *Důkazy Boha*. [16] řadí Descarta v žebříčku osobností na 49. místo a výstižně shrnuje jeho vliv; Pascal je pouze zmíněn jako osobnost, o jejímž zařazení by se dalo rovněž uvažovat. [17] a [18] obsahují zajímavá osobně zaujatá hodnocení Descarta i Pascala.

Přednáška na semináři „Vědci, kteří uvěřili“, 18. 11. 2000, Brno. Otištěno v „Evropa mezi vědou a vírou – hledání nové konfigurace“, VUT v Brně, Centrum vzdělávání a poradenství, Brno 2001, s. 103